

300 ÉVE HALT MEG BETHLEN MIKLÓS

TÓTH ZSOMBOR

**Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratos kultúrában,
1710–1858/60**

Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól

I. Bevezető

A Bethlen Miklós-recepció történetében a legelső szövegkiadás¹ (1858–1860) markáns választóvonalat hozott létre. Egyrészt két részre tagolta magát a recepciót, elkülönítve a kéziratos és a nyomtatott irodalmi nyilvánosság szakaszait. Másrészt textológiai szempontból bizonyos értelemben lezárta a Bethlen-szövegek és másolati variánsaik disszeminációját, és elkezdte a nyomtatott kiadások révén egyneműsíteni és uniformizálni mind a szöveghagyományt, mind pedig a Bethlen-szövegek használatát. Az irodalomtörténeti retrospektív értékelés elsiklott a Bethlen-korpusz kéziratos nyilvánosságban és használatban eltöltött történetének (kb. 1710–1858/60) komplex vizsgálata fölött. Ehhez képest a legelső kiadás nemcsak a nyomtatott irodalmi nyilvánosságban pozicionálta a Bethlen-szövegek egy részét, hanem 1860-nal kezdődően az irodalomtörténeti, textológiai és történeti kutatás számára is felkínálta őket egyszersmind.² Ennek ellenére a nyomtatott nyilvánosságban eltöltött idő sem bizonyult egyértelmű sikertörténetnek, hiszen Bethlen összes műveinek kritikai kiadása nem készült el mind a mai napig, irodalomtörténeti monográfia a kancellár irodalmi munkásságról pedig csak 147 évvel az első szövegkiadás után látott napvilágot.³

Ha az emlékiratnak csak a kéziratos kultúrában (*manuscript culture*)⁴ eltöltött periódusára (1710. január 23.–1858/1860) fókuszálunk, felismerhetővé válik, hogy nemcsak az irodalomtörténeti értékelés maradt el ebben a vonatkozásban, hanem a korpusz ala-

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a REFO500 partnerintézmények közép- és délkelet-európai koordinátora. A tanulmány a magyar állami ösztöndíj keretében, a Tempus Közalapítvány támogatásával készült.

1 Gróf BETHLEN Miklós *Önéletírása*, kiad., bev. SZALAY László, Pest, Heckenast Gusztáv, 1858–1860 (Magyar Történelmi Emlékek, 2–3; a továbbiakban: BETHLEN 1858), I–II, 556, 434.

2 A 2016 októberében megjelenő Bethlen-bibliográfia látványosan kirajzolja diakrón nézetben azt a mennyiségi eltolódást, ami az 1858–1860 előtti és utáni szakirodalmi termést jellemzi. Vö. *Bethlen Miklós: Válogatott bibliográfia*, összeáll. Tóth Zsombor, Bp., Reciti, 2016 (megjelenés előtt).

3 Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40), 259.

4 A kéziratok használatát és disszeminációját kontextualizáló sajátos középkori és kora újkori medialitás tanulmányozásához lásd: John DAGENAI, *The Ethics of Reading in Manuscript Culture: Glossing the Libro de Buon Amor*, New Jersey, Princeton University Press, 1997; Lauryn S. MAYER, *Worlds Made Flesh: Reading Medieval Manuscript Culture*, New York–London, Routledge, 2004; Daniel WAKELIN, *Scribal Correction and Literary Craft: English Manuscripts 1375–1510*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014.

kulásának, a variánsok generálódásának legalapvetőbb textológiai fókuszú áttekintése és rendszerezése sem készült el. Eltekintve néhány közel kortársi, vagy legalábbis 1858/1860 előtről származó elszórt megállapítástól, érdembeli textológiai álláspont az 1950-es éveket megelőzően nem került megfogalmazásra. Továbbá nem hallgathatjuk el, hogy az 1858/1860 utáni edíciók⁵ rövid és kizárólag Bethlen Miklós *Élete leírása magától* című élettörténetének kéziratos másolataira vonatkozó megállapításai semmiképp nem helyettesíthetnek egy átfogó, az egész Bethlen-oeuvre textusainak és variánsainak kiterjedt rendszerezését. A kisebb publikációk, főként levelek, vagy a kancellár peréhez és fogságához kapcsolódó dokumentumok kiadása, illetve körülhatárolt témájú levéltári kutatások rövid forrásközléseinek⁶ a textológiai hozadéka szintén nem szolgáltathat átfogó képet a korpusznak a kéziratos nyilvánosságban eltöltött történetéről, illetve használatának modalitásairól. Az 1710 és 1858–1860 közötti, tehát a kéziratos nyilvánosságban eltöltött 150 év Bethlen-filológiája elvégzetlen textológiai és irodalomtörténeti feladat.

Jelen tanulmány nem pótolhatja ezt a hatalmas hiányt. Beéri azzal, hogy egy folyamatban lévő kutatás tanulságaira reflektáljon: a Bethlen-kéziratok (beleértve az erdélyi nemesi családi levéltárakban fennmaradt misszilis leveleket) felkutatása és összegyűjtése az említett 150 évnek (1710–1858/1860) a filológiájához szolgáltat adalékokat. Dolgozatom keretei közt a terjedelmes Bethlen-szöveg hagyománynak csupán egy bizonyos részével kívánok foglalkozni. Elsősorban az 1710. január 23-án befejezett élettörténet másolati variánsait tekintem át, illetve, kevésbé részletesen, a másolás során kialakított, az élettörténeten kívül más szövegeket is betagozó korpuszra is reflektálok.⁷ Vizsgálatom fő célja a „szöveghasználat” jelenségének értelmezése, a másolás és szöveg hagyományozódás aktusainak a kéziratos kultúrában, illetve a kéziratos irodalmi nyilvánosságban való rekontextualizálása.⁸ Meggyőződésem, hogy a „szö-

5 BETHLEN Miklós gróf *Önéletírása*, kiad., bev. TOLNAI Gábor, Bp., Ardói, 1943 (Magyar Századok, 4; a továbbiakban: BETHLEN 1943); BETHLEN Miklós *Imádságoskönyve és Önéletírása*, I–II, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955, I–II (Magyar Századok; a továbbiakban: BETHLEN 1955); *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók; a továbbiakban: BETHLEN 1980).

6 K. PAPP Miklós, *Egy magyar diplomata levelezése bécsi fogságából neje- és fiával*, TörtL, 1(1874)/7–9, 110–112; 127–128; GÉBER Antal, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról (1708–1716) és Ariosto „Órjöngő Roland”-jának egy XVII. századbeli fordítása*, ItK, 15(1905), 158–173; LUKINICH Imre, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*, ItK, 16(1906), 80–93; Uő, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*, ItK, 21(1911), 460–470; SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, *Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve*, Bp., Franklin Nyomda, 1923, 1–34; JANKOVICS József, *Bethlen Miklós bécsi leveleiből*, ItK, 77(1973), 439–444; PAP Ferenc, *Bethlen Miklós ismeretlen emlékirata*, ErdMúz, 64(2002)/1–2, 78–85; JANKOVICS József, SZÖRÉNYI László, *Bethlen Miklós ismeretlen „nyílt levele” Franz Ulrich Kinskyhez (1691)*, ItK, 117(2013), 692–721.

7 Nem térek ki jelen dolgozatban a *Columba Noe* (1704) c. projektum szöveg hagyományának áttekintésére. A Bethlen vesztét okozó politikai röpirat a kancellár legnépszerűbb alkotása volt, s bár a szakmának nincs tudomása róla, a latin eredeti és kortárs magyar fordításokon kívül még német változatban is terjesztették. Forráskiadással egybekötött hosszabb publikációban fogok erről beszámolni a közeljövőben.

8 A kéziratok sajátos szöveghasználatához és disszeminációjához (*manuscript/scribal production*) lásd: Sebastian VERWEIJ, *The Literary Culture of Early Modern Scotland: Manuscript Production and Transmission*,

veghasználók” írástantropológiai profiljának és tipológiájának a felvázolása lehetővé teszi a Bethlen-szövegek kéziratos használatának a feltérképezését, illetve a kéziratos irodalmi nyilvánosság evolúciójának és működésének az árnyaltabb megértését. Mindazáltal megközelítésem bevallottan *nem textológiai szempontú*, nem célom a kézírathagyomány kialakulásának, a variánsok közvetítésének rekonstrukciója, és végképp nem érzem feladatommak egy kritikai igényű szövegkiadás számára a változatok sztemmájának elkészítését.

Vizsgálatom tétje azonban nem csekély, ugyanis a Bethlen-szövegek disszeminációjának és használóinak megjelenítése a vizsgált 150 év kéziratos íráshasználatában lehetőséget teremt annak értelmezésére, hogy a litterae irodalmi intézményeket nélkülöző korszakában mit jelent(het)ett a kéziratos irodalom és ennek sajátos irodalmi nyilvánossága(i).

II. A vizsgálati korpusz

A vizsgálatba bevont szövegállományt⁹ azok az erdélyi és magyarországi könyvtárakban fennmaradt másolatok adják, amelyeket a helyszínen egyenként megvizsgáltam, vagy ezek digitális másolatát tanulmányozhattam. A Bethlen-kéziratok disszeminációja két fő másolattípus kialakulásához vezetett. Az egyik a hagyományos *másolat*, amely mindig egyetlen Bethlen-szöveget örökít tovább, a másik pedig az ún. *Bethlen-kódex*,¹⁰ amely több, magyar és latin nyelvű, változatos műfajú Bethlen-kézirat, vagy Bethlenhez kapcsolódó fontos irat másolatát tartalmazza egyetlen kolligátumban. A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban őrzött Bethlen-kódex¹¹ a maga 1499 lapnyi terjedelmével Bethlen Miklós szövegeinek egyik legteljesebb másolati gyűjteménye például. Ezzel szemben Nagyszebenben, az Állami Levéltár Brukenthal-gyűjteményében az élettörténetnek¹² egy olyan másolati példányával szembesültem, amely kizárólag az életrajzi narrációt örökítette meg, még az ún. *Elöljáró beszédet* sem tartalmazta. A Bethlen-kódexek és másolatok listája (22 tétel) nem vindikálhatja az abszolút teljességet, mégis meggyőzően utal arra a kéziratos szöveguniverzumra, amelyet a *Bethlen Miklós élete leírása magától* című, Bécsből hazakerült kézirat generált, és amely a recepciónak, illetve az ebből kialakuló kéziratos irodalmi nyilvánosságnak mindeddig feltáratlan korpusza.

Oxford, Oxford University Press, 2016, 24–50; Noah MILLSTONE, *Manuscript Circulation and the Invention of Politics in Early Stuart England*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, 25–54.

9 Ennek az állománynak a listája e dolgozat függelékében tekinthető meg. Vö. Függelék.

10 A terminust először Szádeczky-Kardoss használja, és azokra a folió formátumú, gyakran díszesen bekötött és dekorált kéziratos könyvekre utal, amelyek nemcsak az *Élete leírása magától* című élettörténetet, hanem több Bethlen-szöveg másolatát tartalmazzák. *I. m.*, 6.

11 *Bethlen Miklós élete leírása magától*, 1499 f., Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár, THq7.

12 *Bethlen Nikolaus graf, Selbstbiographie*, 585 f., Nagyszeben, Román Állami Levéltár Szeben Megyei Igazgatósága, Brukenthal-gyűjtemény A1-5, 129 (régijelzet: ms. 1642).

A nyomtatott Bethlen-kiadások nagyon szűkszavúan és meglepő felületességgel szóltak az edíciókat lehetővé tevő kéziratok filológiájáról. Szalay László 1858-as kiadásában részletesen kitér báró Kemény Zsigmond és gróf Mikó Imre hozzájárulására, így megtudhatjuk, hogy három másolati példányból dolgozott, melyek közül főszövegének azt az Erdélyből származó variánst választotta, amelynek hátlapján ez volt olvasható: „gróf Bethlen Miklós élete, 1755.”¹³ A kézirat azóta eltűnt.

Tolnai Gábor 1943-as kiadása lakonikus egyszerűséggel intézi el a kézírathagyomány bemutatását, hiszen az „újabban előkerült, XVIII. századi másolatok” provenienciájáról semmit nem árul el.¹⁴ Az 1955-ös kiadás egyik újdonsága abból adódott, hogy a Szalay-féle kiadás szövegéhez képest közreadta Bethlen Miklós imádságait, illetve egy olyan felújított verziót hozott létre, amelyhez az időközben előkerült élettörténet autográf töredékét¹⁵ is felhasználta. Windisch Éva szűkszavú utószava áttekinti a kézíratos hagyományt, s bár a jelzeteket diszkréten elhallgatja, az 1858-as kiadáshoz mérten 5 további kéziratot nevez meg.¹⁶ Valójában csak két újat, hiszen Tolnai 1943-as kiadása három, újonnan előkerült 18. századi másolatot említ, ezek pedig benne vannak a Windisch által előszámláltakban. A két új kézirat egyike a 19. században a kolozsvári unitárius főiskolán volt,¹⁷ a másik pedig Teleki Sámuel könyvtárának 1811-es katalógusában.¹⁸

Az 1980-as kiadás, szintén Windisch Éva bevallása szerint, „néhány kisebb korrekciótól eltekintve az 1955. évit követi”.¹⁹ Megállapítható, tehát hogy a 20. századi Magyarországon készült szövegkiadások még csak meg sem kísérelték az erdélyi gyűjteményekben található másolatok áttekintését, ezek felgyűjtéséről, esetleges másolatáról nem is beszélve. A korabeli politikai helyzetre nem érdemes hivatkozni, hiszen az

13 BETHLEN 1858, VI. A szövegkonfrontációhoz használt példányok egyike a kalocsai érseki könyvtárból, a másik pedig a Nemzeti Múzeum állományából származott, mindkettő 18. századi másolat. BETHLEN 1858, VIII.

14 „Bethlen Miklós *Önéletírásának* a szerzőtől származó, eredeti kézirat nem maradt fenn. A Szalay László gondozásában megjelent első kiadás három 18. századi kézíratos másolat alapján készült. Szalay László szövegét követi a jelen kiadás is, csupán néhány helyen tér el tőle, midőn Bethlen művének újabban előkerült, XVIII. századi másolatai a szövegmódosítást feltétlenül indokolták tették.” BETHLEN 1943, 623.

15 Meglepő módon Windisch Éva kétszer is utal rá az általa sajtó alá rendezett két Bethlen-kiadás (BETHLEN 1955, 1980) utószavában, de a pontos lelőhelyét, leírását, jelzetét nem adja meg ennek a kéziratnak. A tétel leírása következő: *Bethlen Miklós önéletírásának kézírata 1708–1710.*, 1–34 f., Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, A Bethlen család levéltára P. 1961, vegyes iratok 1530–1868 és é. n., 10. csomó, 27. tétel, nr. 8.

16 BETHLEN 1955, 237–241.

17 Windisch „terepismerete” hiányos, 1955-re ennek már helyi értéke nem volt, az unitárius főiskola könyv- és kéziratállományát a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézírtára bekebelezte. A kézirat most is megtalálható, leírása: *Nehai melitosagos erdélyi cancellarius groff B: Bethlen Miklos életénél írása*, 744 f., Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Kézírtatár, Ms. U. 1029/A–G.

18 Ezt a kéziratot Windisch nem látta, és a marosvásárhelyi „terepen”, azaz a mostani Teleki-Bolyai Könyvtárban sem próbált kutatni, vagy legalább érdeklődni. Ha megtette volna, szembesült volna, vagy felvilágosították volna, hogy két, sőt még az 1950-es években valójában három másolatot őriztek ebben az intézményben. Vö. *Függelék*, 9–10. sz.

19 BETHLEN 1980, 1317.

1950-es években a „két baráti Népköztársaság közti jó viszony” lehetővé tette volna az erdélyi kutatókat. Klaniczay Tibor például 1953 nyarán bukaresti utazással egybekötött 2 hónapos (!) kint tartózkodása alatt Kolozsváron, Nagyenyeden, Gyulafehérvárt, Nagyszebenben, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Székelykeresztúron végzett könyvtári és levéltári kutatást.²⁰

Hasonlóképpen kifogásolható, hogy a „tereptapasztalat” megszerzésének elmulasztása mellett a Bethlen-textológusok még csak azt sem kísérték figyelemmel, hogy a román tudományosság milyen eredményeket ért el e téren. Az 1980-as kiadás számára megkerülhetetlen lett volna annak a román nyelvű repertóriumnak a használata, amely nemcsak Bethlen Miklós, hanem az összes erdélyi kora újkori emlékiró kéziratait és ezek másolatait áttekintette, és ezek pontos leírását 1963-ban közreadta.²¹ Az 1955-ben és 1980-ban Windisch által gondozott kiadások az autográf rendkívül szerény terjedelmű töredéken kívül 8 másolat ismeretének és valamilyen szintű használatának eredményeképpen készültek el. Ezzel szemben 1963-ban a román nyelvű repertóriumban 16 (!) másolati példányt regisztráltak.²²

A saját kutatásom számszerűsíthető tanulságait²³ rögzítő függelék meggyőzően illusztrálja, hogy a két világháborút követő átalakulások és sajnálatos veszteségek ellenére is a Bethlen-kéziratok korpuszának nagyobbik része még mindig Erdélyben van. Így a recepció kutatásának és feltérképezésének kiindulási pontja is az erdélyi gyűjtemények, valamint az onnan magyarországi gyűjteményekbe átmentett kéziratos állományok kell legyenek. Ez a 22 tétel bizonyára bővíthet, sőt reményeim szerint én magam fogom bővíteni, de már ebben az állapotban is olyan forrásadottságot jelent, amelyre hagyatkozva megválaszolhatók e dolgozat kérdésfelvetései.

20 KLANICZAY Tibor, *Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, (5)1954, 345–384.

21 A Bethlen Miklósról vonatkozó rész: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV–XVIII*, ed. I. CRĂCIUN, A. ILIEȘ, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963, 307–310.

22 Ez a román nyelvű repertórium ismeretlen a magyarországi szakma előtt. A kutatást még e repertórium használata mellett is az nehezíti, hogy az elmúlt évtizedekben a kéziratos és levéltári állományok mozgatása, átcsoportosítása új vagy azóta megszűnt intézményi keretekbe való átszervezése sajnálatos módon nemcsak a kéziratok jelzeteinek felülírását eredményezte, hanem néha ezek eltűnéséhez is vezetett. Kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a repertórium 15+1 tételéből (azaz 15 másolat, ill. egy latin nyelvű, Bethlen Miklóshoz kapcsolódó kolligátum) már csak 12-öt sikerült visszakeresni és beazonosítani. A repertórium 3–4. tételei (mindkettő 18. századi másolat), amelyeket 1963-ban még a kolozsvári Akadémiai Könyvtár református fondjában őriztek, ma már nem találhatók meg. Szintén nem sikerült megtalálni a repertórium 15. tételének megfelelő, latin nyelvű Bethlen Miklóshoz kapcsolódó kolligátumot, amelyet eredetileg Marosvásárhelyen őriztek. Továbbá nem volt alkalmam kézbe venni, így tehát az általam készített appendixben sem szerepel a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött 18. századi másolati példány sem, amely a repertórium 1. számú tétele.

23 Egyetlen nem textológiai természetű megállapítás csupán: a függelékben előszámlált 22 tételből 11 kódexet és három másolatot erdélyi gyűjteményben őriznek. Ezek a számadatok még inkább javulnak, ha az általam nem tanulmányozott gyulafehérvári példányt, illetve ha a három eltűnt vagy lappangó másolatot is ideszámítjuk. Az sem utolsó érv, hogy a jelenleg magyarországi gyűjteményekben őrzött másolatok némelyike egyértelműen Erdélyben készült, így ez is az ottani recepcióról és használatról referál. Lásd az *Függelékben* a kódexek 15. tételét.

Hangsúlyozni szeretném, hogy e korpuszban nem töredéket kell látnunk, hanem egy sajátos, belső rendezettséget leképező szövegarchívumot, amelynek a különféle időpontokban egymástól gyakran nem függetlenül készülő darabjai nem voltak magától értetődő módon publikusak. A (fel)használók, ideértve a másolót, a fordítót, a kivonatolót, sőt a megrendelőt is, bizonyos társadalmi érintkezés, státus, kompetencia, vagy privilegium értelmében férhettek hozzá a szövegekhez. Következésképp minden szöveghez irodalomtörténeti és textológiai szempontból gyakran ignorált mikrokontextusok kapcsolódnak, amelyek a szövegek révén társadalmi kapcsolatokat hoztak létre, tartottak fenn és működtettek egy, a szöveghasználat sajátosságai értelmében koncipiált *privát* és *publikus* dimenzió aktiválásán keresztül. Ezt a korpuszt vizsgálva íráshasználók exkluzív mikrotársadalmára nyerünk rálátást, akik a *kéziratosság* szabályai, előnyei és korlátai között írtak, olvastak, fordítottak és másoltak, tehát éltek *irodalmi életet*.

III. Szöveghasználat és kézíratos nyilvánosság

Bethlen Miklós saját bevallása szerint 1710. január 23-án fejezte be élettörténetét.²⁴ Arról azonban nincs tudomásunk, hogy mi történt az éppen „befejezett” kézírral 1710. január 23. és Bethlen halála (1716. október 27.) között. Könnyen lehet, hogy a kancellár korrigálta, javította, sőt akár több tisztázatot, vagy több szövegvariánst alakított ki belőle. További nehézséget okoz Bethlen Miklós esetében az is, hogy nincs aprólékos rálátásunk az írásos hagyaték sorsára és Erdélybe való hazakerülésére. Jankovics József kutatásaiból tudjuk, hogy Bethlen ágense, Tarczali Zsigmond számolt arról be Bethlen Józsefnek, hogy a kancellár iratait és könyveit az *Excelsum Consilium Bellicum* elvitette és alaposan átvizsgálta annak érdekében, hogy a katolikus hit vagy a regnáló hatalom ellen irányuló veszélyes szövegeket elkülöníthessék és visszatarthassák.²⁵ Tarczali 1717. október 16-án kelt levelében, szinte egy évvel Bethlen halála után jelzi Bethlen Józsefnek, hogy a kancellár bibliáját és zsoltároskönyvét ugyan visszaadták, de további vizsgálat céljából „több manuscriptumit, mely sok könyvekből áll benntartották”.²⁶

Források és adatok hiányában is valószínűsíthető azonban, hogy Bethlen Miklós emlékiratának valamilyen „végsőnek” szánt szövegvariánsa halála után, vagy éppen 1710. január 23. és 1716. október 27. között eljutott Bethlen Józsefhez, aki Bethlen Júlia mellett az élettörténet fő címzettje. Így tehát nem tévedünk, ha a kézíratos használat, azaz a kézirat Erdélybe kerülését követő disszemináció fő forrásaként a kancellár fiát, Bethlen Józsefet²⁷ jelöljük meg. Emlékeztetve arra, hogy vizsgálatom célja nem textológiai irányultságú, hanem írásantropológiai, a másolati példányokat semmilyen

24 BETHLEN 1980, 981.

25 JANKOVICS József, *Ami az Önéletírásból kimaradt* = BETHLEN Miklós *Levelei*, I-II, összegyűjt., s. a. r., bev. tan., jegyz. JANKOVICS József, a latin nyelvű részeket ford. KULCSÁR Péter, magyar nyelvű jegyz. NÉNYEI Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 6; a továbbiakban: BML), 44–64.

26 *Uo.*, I, 64.

27 Bethlen József életéhez lásd: LUKINICH Imre, *A bethleni Bethlen család története*, Bp., Athéneum Rt., 1927, 468–470.

leszármazási sztemma szerint nem kívánom rangsorolni, sőt nem tekintem ezeket másodrendűeknek az eredetihez vagy egy ősmásolat, esetleg végső redakció fantom-textusához képest. Mivel engem a *használat* írásantropológiai sajátosságai érdekelnek, számomra a változatok azonos értékűek, hiszen mindegyik egy külön, sajátos használatról referál. Ezek nyomán rekonstruálni lehet egy szöveghasználói, azaz olvasói, sőt másolói profilt, a lehetséges íráshasználat habitusának egyéni jegyein túlmenően pedig egy (mikro)társadalmi íráshasználatra és annak hatására lehet következtetni.²⁸ Luciano Canfora álláspontját osztom, aki az autográf szövegnek fenntartott „textológiai monoteizmust” (monoteismo testuale)²⁹ kritizálja, rámutatva arra az ellentmondásra, amely az *egyetlen eredeti* és a számos végső redakció közötti kapcsolatot jellemzi a kéziratosságban. Egyetértek vele abban is, hogy a másolás a legteljesebb szövegértés és szövegasszimiláció, a másoló pedig teljesen jogosan társzerzői funkciókat tölt be a másolat aktusa által.³⁰

Ebben a megközelítésben Bethlen József a disszeminációs folyamatot elindító első *donor*, akinek a birtokában lévő szövegváltozatból készültek a másolatok. A másolati példányok megrendelői, possessorai, másolói, fordítói és olvasói a *felhasználók*, akik használatuk (másolás, olvasás, fordítás, szövegértés) aktusait, jegyeit és néha csak indirekt bizonyítékait rajtahagyták a szövegvariánszon. Így válhatnak ezek a másolati példányok egy írásantropológiai vizsgálat forrásaivá.

Vizsgálatom első lépése a possessoroként értett felhasználók áttekintése és rendszerezése a szöveghez való viszonyuk és a Bethlen családhoz való társadalmi szituáltságuk révén. Második lépésben a possessorok körét azokkal az irodalomtörténeti és könyvtörténeti adatokkal egészítem ki, amelyek további felhasználókat jelölnek meg, noha a hozzájuk köthető másolatok nem maradtak fenn. Végül az így kialakult csoport tagjait a szöveghasználat sajátosságai és a kéziratossá nyilvánosság szempontjai szerint tipologizálom, valamint elkülönítem a használatok céljait és típusait annak érdekében, hogy ily módon a kéziratossá nyilvánosság működésére következtethessék.

III. 1. Felhasználók

A hagyományozódás és a kéziratossá nyilvánosság szempontjából a vizsgált szövegtörzset legértékesebb felhasználói a *másolók*, akik, sajnos, egyetlen kivételtől eltekintve³¹ anonimitásba burkolóznak. A második kategóriát a szövegtulajdonosok, a possessorok adják, akiknek az első generációja kivétel nélkül (főleg a 18. századi másolatok esetében) a disszeminációt lehetővé tevő *donor*hoz, Bethlen Józsefhez kötődik

28 Az írásantropológiai megközelítés és kulcsterminusai (habitus, praxis, íráshasználat, homo scribens) fogalmi tisztázásához lásd: Tóth Zsombor, *Kéziratossá nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások*, ItK, 119(2015), 625–650.

29 Luciano CANFORA, *Il copista come autore*, Palermo, Sellerio Editore, 2002, 9.

30 *Uo.*, 18–19.

31 Az egykori kolozsvári unitárius kollégium kéziratgyűjteményében fennmaradt példány (*Függelék, Kódexek*, 1. tétel) másolóját az írásképp és a possessori bejegyzés alapján azonosítani lehet. Erről részletesen szöveg a dolgozat exkuzusában.

nemcsak íráshasználati szempontból, hanem valamilyen társadalmi érintkezés következtében is. Több fennmaradt másolat esetében viszont szinte lehetetlen bármilyen visszanyomozható kapcsolatot megjelölni a szövegtulajdonos és a Bethlen család között. Célszerűnek látok tehát egy olyan klasszifikációt bevezetni, amely a *belső* és *külső felhasználók* csoportjait különíti el a Bethlen Miklóshoz, illetve a donorhoz, Bethlen Józsefhez köthető családi vagy rokoni szálak révén. Értelemszerűen a *külső felhasználók* a Bethlen családhoz vagy a rokonsághoz nem közvetlenül kapcsolódnak.

Bethlen Miklóst 13 gyerekéből csupán négy élte túl: József (1698–1742) és három lánytestvére, Teleki Sándorné Bethlen Júlia (1686–1723), Bethlen Ágnes (1702 előtt–1737 után), illetve Bethlen Klára (1702–1755). A kancellár főágát az 1706-ban elhunyt Mihály és József tartotta fenn.³² A négy Bethlen-leszármazott saját másolati példánya nem maradt fenn, mégis valószínűsíthetjük, hogy valaha léteztek. Későbbi másolati példányok egyértelműen visszautalnak e másolatokra, egyúttal pedig egy belső családi szöveghagyományra és az ehhez kapcsolódó kéziratos nyilvánosság létrejöttére engednek következtetni.

A függelék 5. tételét adó 1802 előtt készült másolaton³³ olvasható:

Néhai Méltóságos erdélyi Cancellarius Groff Bethlen Miklós úr életének leírása, melyet mind kedves Szüllő Attya Életét le íratott kedves Fiú ág maradék számára Magyar Gyerő Monostori Meltóságos baro Kemény Farkas ur.

A kéziratot lemásoltató Kemény Farkas (1762–1830) Bethlen Miklós fent említett Ágnes lányának unokája, tehát Bethlen Miklós dédunokája. Bethlen Ágnes és Kemény Zsigmond 1719-es házassága révén olyan szoros rokoni és családi kötelék jött létre, amely a tágan értelmezett családi, de kívülállóktól mégis elzárt íráshasználat privát szféráját is átjárhatóvá tette a rokonság tagjai között. Így a történelem iránt érdeklődő, vagy a kancellár kultuszát, példáját követő s fenntartó Bethlen- és Kemény-leszármazottak hozzáférést nyerhettek a nyomtatott nyilvánosságban még el nem érhető családi iratokhoz, többek közt Bethlen Miklós írásaihoz. Ebben a vonatkozásban nem érdektelen, hogy gróf Kemény Farkas Batthyány Terézzel kötött házasságából született fia az a történész báró Kemény József (1795–1855), akinek kéziratos gyűjteménye további két másolatát őrizte meg a Bethlen-szövegeknek.³⁴ Végül Kemény Farkas unokatestvére, Sámuel (1739–1817) (aki az iktári Bethlen ágból származó Bethlen Katalint vette el) könyvtárában fennmaradt egy újabb másolat, amely ma is megtekinthető.³⁵

A kancellár másik lánya, Júlia, akivel apja még levelet is váltott, szintén hozzájárult a Bethlen-szövegek terjesztéséhez. Bethlen Júlia saját példányáról nincs tudomásunk, de Teleki Sándorral kötött házassága révén valójában ugyanazt az írasantropológiai helyzetet teremtette meg mint húga, Ágnes, azaz a Bethlen–Teleki rokoni kapcsolat és

32 LUKINICH, *A bethleni Bethlen...*, i. m., 462–463.

33 *Bethlen Miklós gróf Önéletírása*, 390 f., Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 136.

34 Lásd *Függelék*, Kódexek, 2–3. tétel.

35 Lásd *uo.*, Kódexek, 6. tétel.

társadalmi interakció privát szférájában ha tudatosan nem is promoválta, de megjelentette és képviselte a kancellárt és írásait. Mindezt az is megkönnyítette, hogy Teleki Sándor bizalmas jó viszonyban volt apósával, Bethlen Miklóssal, hiszen a rab kancellár 1708 és 1716 között 42 levelet intézett vejéhez.³⁶ Nem túlzás arra következtetni, hogy ennek a viszonynak az emléke Teleki Sándort elkísérte élete végéig.

Bethlen Júlia halála után (1723) Teleki Sándor másodszor is megnősült, Petki Nagy Zsuzsannát (1707–1748) vette el, sőt utódot is nemzett, a tudós bibliofil Teleki Sámuel (1739–1822),³⁷ akinek könyvtárában, a mai Teleki–Bolyai Könyvtár elődintézményében két Bethlen-kódex maradt fenn.³⁸ Mindkét 18. századi másolat rendkívül gazdag és változatos anyagot tartalmaz, a Bethlen-oeuvre kétségtelenül legteljesebb megőrzői. A Teleki Sámuel ex librisét viselő példány³⁹ igen terjedelmes voltából is arra következtetek, hogy Sámuel apjának, Teleki Sándornak a Bethlenekhez kötődő rokoni kapcsolata révén igen jó minőségű szövegvariánsokhoz lehetett hozzáférhetősége, illetve a másoltatást bizonyára képzett írástudókkal végeztette, jó ízlésű és képzett könyvgyűjtőként ugyanis tisztában volt azzal, hogy miként érdemes ezeket a kódexeket létrehozni. A mai Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött másik Bethlen-kódexnek két tulajdonosa is volt.⁴⁰ Egyikük iktári Bethlen Zsuzsanna (1754–1797), Teleki Sámuel felesége, aki a másolatot nagynénjétől, a könyv első tulajdonosától, Wesselényi Katától (1735–1788) örökölte.⁴¹ A maga teljességében fennmaradt legnagyobb 18. századi erdélyi könyvtár, iktári Bethlen Zsuzsanna 1200 kötetes tékája úgy jött létre, hogy a könyvgyűjtő férj, Teleki Sámuel szenvedélye és segítsége mellett Wesselényi Kata 1770-es évekből való nem csekély könyvadománya is hozzájárult a gyűjtemény végső kialakulásához.⁴² A rokoni kapcsolatok és a bibliofília találkozása azért releváns pont a Bethlen-kéziratok disszeminációjában, mert létrejönnek a kéziratok meglétét és eredetét igazoló másodlagos források, mint például a variánsokról referáló kéziratos és nyomtatott könyvkatalógusok, az ex librisek és a possessorii bejegyzések.⁴³

36 Az 1708–1716 között írt levelekhez lásd: BML II, 993–1150.

37 Teleki Sámuel életéhez és könyvgyűjtő tudós szenvedélyéhez lásd: DEÉ NAGY Anikó, *Teleki Sámuel és a Teleki Teka*, Bukarest, Kriterion, 1973, 5–58; Uő, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997.

38 Lásd *Függelék*, Kódexek, 9–10. tétel. 1963-ban létezett még egy latin nyelvű kolligátum Bethlen Miklósról vonatkozó iratokból, de kutatásaim során ezt már nem sikerült megtalálni.

39 Vö. *Függelék*, Kódexek, 10. tétel (*Bethlen Miklós élete leírása magától*, 914 f., Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, 1071).

40 Vö. *Függelék*, Kódexek, 9. tétel (*Bethlen Miklós élete leírása magától*, 1499 f., Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, THq7).

41 Wesselényi Kata életéhez és könyvtárához lásd: DEÉ NAGY Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996, 114–123.

42 Uo., 117.

43 A Telekieknél maradvány iktári Bethlen Zsuzsanna könyveinek jegyzéke a Teleki-könyvtár harmadik kötetébe kerültek felvételre. A tárgyköri rendszerezés értelmében a történeti tárgyú gyűjtemény 8. szekciójában a magyar és erdélyi történelemhez kapcsolódó könyvek közt kapott helyet a Bethlen-kódex, *Bethlen Miklósnak élete és egyéb írásai, folio*, MS-leírással. Vö. *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék*, Pars III, Viennae, MDCCCXI, 105.

A kancellár ágát továbbvivő két fiú, Mihály és József leszármazottai feltehetően rendelkeztek akár az eredeti kézírral vagy ezek másolati variánsaival. A fiúágon továbbélő kultusz bizonyára erősebb is volt, így a kancellár kéziratai, akár az autográfok, akár annak másolatai olyan szimbolikus (érték)tárgyak lehettek, amelyek hagyományozására, öröklésére és fenntartására biztosan gondot fordítottak Bethlen Miklós fiai, unokái és kései leszármazottai. Ezt igazolja a Szalay László kiadásában szereplő adat is, amely jelzi, hogy az álnévvel szignált *Columba Noe* egyik olyan 1718-as másolatát használta, amelynek szövegére 1718. április 1-jén, Nagyenyedén írta rá Bethlen István (†1737), az 1706-ban elhunyt Mihály fia és a kancellár unokája,⁴⁴ hogy az olvasók Fridericus Gotfridus Veronensis neve alatt Bethlen Miklóst értsék.⁴⁵ A kollégiumi kéziratos nyilvánosságba került szöveg illetően méltatása nemcsak az érzelmi involváltságot fedi fel, hanem azt is, hogy Bethlen István a bejegyzés pillanatában nagyenyedi diák volt, a kézirat előtörténetét jól ismerte, bizonyára már többször olvasta is, s feltehetően olyan változat(ok)hoz volt hozzáférhetősége, amelyek csupán a belső családi használatban keringtek.

Az elsőszülött, Bethlen Mihály korai halála (1706) következtében a kancellár szellemi és anyagi örökségét továbbvivő másodszülött, Bethlen József leszármazottai voltak a legelőnyösebb helyzetben az örökölt kéziratokhoz való hozzáférés tekintetében. A feltehetően gazdag kéziratos szövegállományból azonban eredeti példányok, és ezek további variánsai nem maradtak fenn. Bethlen Miklós kultuszának a József ágán töretlenül élő hagyományát⁴⁶ igazolja viszont egy olyan másolati példány, amely bizonyíthatóan nem Bethlen József szűk családi köréhez és szövegörökségéhez köthető másolat, ugyanis 1805-ben másoltak le és kötötték be Kolozsváron, az unitárius kollégiumban gróf Bethlen Klára, Bethlen Miklós ükunokája számára 67 német forint 40 krajcárért.⁴⁷ Bethlen Klára Bethlen József unokájának, Bethlen Sámuelnek Fricsi Fekete Klárával kötött házasságából született lánya, aki 15 évesen gróf Bethlen Lajos felesége lett.⁴⁸ A kézirat másolása bizonyára összefügg a házassággal, nem kizárt, hogy a házasuló feleknek szánt ajándék volt.

A belső felhasználók körét Bethlen Miklós mostohaöccsének, Bethlen Sámuelnek (1663–1708) a leszármazottai révén is bővíthetjük, még akkor is, ha a másolatok nem minden esetben állnak rendelkezésünkre. Bethlen Sámuel lánya Bethlen Katalin (1700–1759), akit az irodalomtörténet-írás Árva Bethlen Kata néven kanonizált. Könyvjegyzékeinek tanúsága szerint⁴⁹ rendelkezett másolati példánnyal, amely sajnos

44 Életéhez lásd: LUKINICH, *A bethleni Bethlen...*, i. m., 466–467.

45 BETHLEN 1858, 6.

46 Bethlen József unokái, vagyis a kancellár dédunokái, Bethlen Dániel (1757–1812) és Bethlen Sámuel (†1815) a birtokmegosztás után, látván a bethlenszentmiklósi ház siralmas állapotát, a Bethlen Miklós iránt érzett tiszteletből, közösen újjáállították a kastélyt 1806-ban. Vö. LUKINICH, *A bethleni Bethlen...*, i. m., 472–473.

47 Lásd: *Függelék, Kódexek*, 15. tétel: *G. B. Bethlen Miklos Elete*, 364 f., Bp., OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2082.

48 LUKINICH, *A bethleni Bethlen...*, i. m., 491.

49 Bethlen Kata könyveiről több könyvjegyzék (1747, 1752) is készült, az ezek alapján rekonstruált könyvállományban, természetesen találunk Bethlen-kódexet is, a következő címléírással: *Bethlen Miklós Élete írásban Foliantban, illetve Bethlen Miklós életének [...] leírása. Folio formán*. Vö. SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum Kft., 1997 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 2), 16.

a nagyenyedi kollégiumnak küldött adomány részeként 1849-ben elpusztult. Sámuel fia, Bethlen Imre (1698–1765) a székelyudvarhelyi református gimnázium elkötelezett gondnoka⁵⁰ volt, aki jelentős könyvadományt is hagyott erre az intézményre.⁵¹ Felesége gróf Gyulay Klára Kemény János és Bethlen Miklós műveit is lemásoltatta.⁵² Nem kizárt, hogy az Árva Bethlen Katával fenntartott jó viszonya révén akár tőle is értesülhetett a Bethlen-kéziratokról. Gyulay Klára, akárcsak kora könyvgyűjtő nemesasszonyai (Wesselényi Kata, iktári Bethlen Zsuzsanna, Árva Bethlen Kata, Nemes Júlia) elsősorban magyar nyelvű kéziratokat és könyveket gyűjtött, így a Bethlen-kódexek, főként magyar szövegekkel, számukra is értékes és olvasható darabok voltak.⁵³ A fent említett Imre testvérének, Bethlen Sámuelnek (†1755) négy felesége volt. Ádám nevű unokája Gyulay Katalint vette feleségül; házasságukból egy újabb Ádám (†1863) született, akinél felbukkan egy másolati példány.⁵⁴ A könyvben található bejegyzés szerint Bethlen Ádám 1845-ben ajándékozta gróf Gyulay Lajosnak (1800–1869), a tudós, sokat utazó és monumentális, 140 kötetes naplógyűjteményéről⁵⁵ híres grófnak. A másolat végül gróf Gyulay Lajos nevelőjénél, a történeti érdeklődésű Döbrentei Gábornál (1785–1851) kötött ki, aki a kölcsönzés aktusát rendkívül pedánsan rögzítette is a kódex táblájának rectóján: „Elhoztam magammal gróf Gyulay Lajos Urtol Marosnémetiből, de úgy hogy a Grófhhoz megint visszamenjen, köszönettel. Budán september 1846. Döbrentei Gábor mp.”

Bethlen Miklós mostohaöccsének leszármazottai és az általuk továbbított másolatok töredékes képe is jelzi, hogy a rokoni kapcsolatokban, házasságokban testet öltő társadalmi interakció a kéziratok szöveghasználat alakításába két befolyásos és írástudókkal rendelkező előkelő család, a Telekiek és a Kemények mellett a Gyulayakat is bekapcsolta.

A *külső felhasználók* csoportjába azokat a possessorokat sorolom, akik a szövegekhez nem a családi-rokonsági kapcsolatokon alapuló társadalmi érintkezés nyomán fértek hozzá. A kialakuló felhasználói kör minden egyes tagját nehéz is egyértelműen a Bethlen családhoz kapcsolni. A mégis valamilyen módon a Bethlenekhez köthető nem családi-rokonsági alapú kapcsolat kritériuma alapján a szász írástudó, királyi ta-

50 A székelyudvarhelyi gimnázium történetéhez lásd: Kis Ferenc, *A Székelyudvarhelyi Ev. Reform. Kollégium Történelme*, Székelyudvarhely, 1873; Gönczi Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollegium múltja és jelene*, h. n., 1893.

51 A gimnázium könyvtárának és állományának történeti alakulásához, különös tekintettel az ún. Bethlen (Gyulay)-tékára lásd: Jakó Zsigmond, *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története* = J. Zs., *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1977, 226–227; *Erdélyi könyvesházak*, II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szászváros, Székelyudvarhely, Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptorum Kft., 1991 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 16/2), 203–217.

52 Jakó, *A székelyudvarhelyi tudományos...*, i. m., 227.

53 DEÉ NAGY, *Könyvgyűjtő asszonyok...*, i. m., 122.

54 Lásd: *Függelék, Kódexek*, 7 tétel: *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*, Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 1151.

55 A naplók és levelezés részletei itt elérhetők: <http://gyulaynaplok.hu/levelek.php> (letöltés: 2016. 10. 01).

nácsadó és polgármester Michael Conrad de Heydendorff (1730–1821)⁵⁶ érdemel említést, akinek apja Conrad Daniel, medgyesi polgármesterként még levelezett is Bethlen Miklóssal.⁵⁷ Michael Conrad másolati példánya⁵⁸ nem kódex terjedelmű és összetételű szöveg, hanem az élettörténet töredékes másolata, így feltételezhetjük, hogy a történetírással is kísérletező Michael Conrad számára ez egy olyan jelentős forrás volt, amit igyekezett beszerezni. Hasonlóképpen olvasás és történeti érdeklődés vezérelhette Alsó-Csernátoni Ferenc Domokost is, aki 1770 előtt készítette másolatát, mely érdekessége, hogy a kancellár élettörténetét nem, de egész sor más írását tartalmazza ugyancsak kódexbe szerkesztve.⁵⁹ A rendelkezésre álló korpusz egyetlen 19. századi tulajdonosa Marosdécsei Décsey Miklós, akit szintén a történeti érdeklődés vezethetett el ehhez a másolati példányhoz,⁶⁰ hiszen a családtörténész Nagy Ivánnak is szolgáltatott történeti adatokat.⁶¹

Bod Péter könyvtárában is volt Bethlen-kódex; nem kizárt, hogy Árva Bethlen Kata könyvtárának rendezése alkalmával jutott el hozzá. Ráadásul a familiáris viszony vitathatóvá teszi Bod egyértelműen *külső felhasználói* státusát, hiszen a grófnő belső bizalmasa volt. Bethlen Miklóst olvasott, sőt kivonatolt⁶² valamilyen variánsból Hermányi Dienes József (1699–1763) is, akinek könyveit Benkő József vásárolta meg. Benkő nemcsak olvasta a Bethlen Miklós nevéhez kötött műveket, hanem kivonatolt egy, számunkra ismeretlen Bethlen-szöveget is: a kancellár peregrinációs naplóját, amely azóta sem került elő. A *Históriás Szekrény*ként ismert forráskiadási vállalkozás⁶³ révén, melyhez Benkő Aranka György segítségét kérte, maga Aranka is találkozott a Bethlen-textusok valamilyen másolatával, sőt bizonyára használta is azokat, könnyen lehet, hogy Benkő letisztázott, valamilyen szinten sajtó alá rendezett, sőt jegyzetapparátussal ellátott másolatait.

56 Michael Conrad és Conrad Daniel Heydendorff életéhez lásd: Julius Gross, *Zur Geschichte der Heydendorff'schen Familie*, Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, (24)1892, 233–346.

57 A levelek kiadása: BINDER Pál, *Bethlen Miklós egyes erdélyi várossal folytatott levelezéseiből* = *ALUTA VIII–IX: Studii si comunicări. Tanulmányok és közlemények*, szerk. SZÉKELY Zoltán, Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 1976–1977, 141–142.

58 Lásd *Függelék*, Másolatok, 1 tétel: Groff Bethlen Miklós nemes Erdély Országá Fő Cancellariussanak sok viszontagsággal telles Élete maga által lett le írásából egyben szedegtetett Erdélyi Historiat illető nevezetes Dolgok, 1098 f., Nagyszeben, Állami Levéltár, Fondul Manuscrise, II. 762.

59 Lásd: *Függelék*, Kódexek, 8. tétel: *Sudores et cruces* [...], 187 f., Kolozsvár, Lucin Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 137.

60 Lásd: *Appendix*, Kódexek, 14. tétel: *Bethlen Miklós önéletírása I–II*, 1500 f., Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms. 301/1–2.

61 LISZTES Nikolett, *Nemesi szerepek a mezőtelegi Miskolczy család 19. századi történetében*, Új nézőpont, 1(2014)/2, 19–33.

62 HERMÁNYI DIENES József, *E biographia Nicolai Bethlen* = H. D. J. Szépprózai munkái, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 477–498.

63 A *Históriás szekrény* előzményeihez és történetéhez lásd: TÓTH, *Kéziratos nyilvánosság...*, i. m., 636–641.

III. 1. 1. Exkurzus: a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Ms. U. 1029/A-G jelzetű kézírata és ennek másolója⁶⁴

A kéziraton olvasható névbejegyzés világossá teszi, hogy ez a Bethlen-kódex Felsőzsuki Zsuki László (1741–1792) tulajdona volt 1778-tól kezdődően. Halála után könyvtárával együtt a kolozsvári unitárius kollégium birtokába került. A kézirat értékét az is növeli, hogy a gróf Bethlen Klárának készült másolat valamikor 1805-ben e kódex alapján készült. A jellegzetes kézírás, de különösen a tulajdonos személye egyértelművé teszi, hogy Nagyajtai Cserei Mihály (1667–1756) saját kezű másolata e szöveg, amelyet Lakó Elemér tévesen nyilvánított másolatnak.⁶⁵ Cserei Mihály egyetlen fiának, Györgynek halálával ez a Cserei-ág elhalt, a Csereiek könyvtára pedig Zsuki Lászlóhoz került, innen pedig a kolozsvári Unitárius Kollégiumba.

Cserei szerzősége mellett szól az is, hogy terjedelmes kézíratain kívül hosszabb szövegek másolásától sem riadt vissza. Brassói „exiliuma” (1705–1712) alatt nemcsak a *Compendium* és a *História* szövegeit írta meg, hanem jegyzőkönyvet vezetett, amelybe Mikó Ferenc történeti munkáját Bíró Sámuel folytatásával kiegészítve⁶⁶ másolta be. Cserei Bethlen Miklós fiatalabb kortársa volt, gyerekként akár szemtanúja is lehetett a főúr fogarasi (1676–1677) raboskodásának, hiszen édesapja, Cserei János volt a fogarasi vicekapitány. Később, az 1690-es évek során Apor István bizalmi embereként vagy a kincstartóság titkáráként talán személyesen nem találkozott Bethlennel, ám levelet akár Apor, akár saját nevében is írhatott neki. Tény, hogy Bethlen pályáját és írásait figyelemmel kísérte,⁶⁷ így saját írásaiban a Bethlen Miklósról vonatkozó megjegyzések mögött okunk van elolvasott, asszimilált Bethlen-szövegeket tételezni. Az 1709 és 1712 között megírt *Históriában* a kancellár vesztét okozó, 1704-es *Columba Noe* projektumot így kritizálta:

A szegény Bethlen Miklós is megesis Szebenben. [...] noha Erdélyben senki ésszel, elmével véle fel nem ért [...] nagy bolondságot cselekedék, egy projectumot ír, hogy Erdélyben minémü directio állítassék; az Austriai házból legyen ugyan az erdélyi fejedelemnek felesége, de a töröknek is adózzék. Több olyan haszontalanságai vadnak írásában, melyet egy csekély elméjű ember is könnyen megcsufolhatna.⁶⁸

⁶⁴ Lásd: *Appendix*, Kódexek, 1. tétel.

⁶⁵ Két publikáció is megőrizte a melléfogást, előbb egy rövid tanulmányban, majd az unitárius fond kézíratai áttekintő katalógusban is olvasható a megállapítás: LAKÓ Elemér, *A kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kézíratai a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban*, *KerMagv.* 87(1981)/1, 18; *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. LAKÓ Elemér, Szeged, 1997, 204.

⁶⁶ Cserei Mihály *jegyzőkönyve*, Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 957. Ebben olvasható a másolat: *Néhai Miko Ferencz maga életében történt Erdélyi Dolgokrol maga irot Historia tölem iratva ki a Brassai exiliumban*, Biro Sámuel folytatásával, 171r–218v.

⁶⁷ Cserei Mihály 1709-es könyvlistáján megjelennek a Bethlen Miklósnak tulajdonított *Austriacae austeritas*, illetve *Austriacae austeritas continuatio* című nyomtatványok.

⁶⁸ Nagyajtai CSEREI Mihály *Históriája*, a szerző eredeti kéziratából KAZINCZY Gábor által, Első kiadás, Pest, Újabb Nemzeti Könyvtár, 1852 (a továbbiakban: CSEREI 1852), 332.

Cserei nézetei vitathatók, azonban az a tény kevésbé, hogy ismerte a *Columba Noe* szövegét. 1704 vége és 1705 eleje Görgény várában érte, ahová a kurucok elől menekült. Itt olvasta, sőt másolta le a *Columba Noét* saját kezével 1705. január 22-én.⁶⁹ A Bethlen Miklóshoz kapcsolódó személyes és íráshasználati előzmények kontextusában talán nem is meglepő azzal szembesülni, hogy egy egész Bethlen-kódexet lemásolt. Marad azonban a másolat datálásának kérdése; Cserei halála (1756) olyan *ante quem*, amelynek nyomán tovább pontosítható. 1747-ben két testamentumot már megírt, de 80. életévében életének végső számadását egy gyönyörű apológiában szövegezte meg, amely egy megfontolandó Bethlen Miklóstra való utalást is tartalmaz:

Egj atyámfia sokszor objiciálta nekem mind magam Hazamnal, mind publice [...] a mi csoda eszem experientám nekem vagjon ha akartam volna nagy promotiora mehettem volna és ha az én eszem elmém ö Kglmmel lett volna uraságot kaphatott volna, a melynek ez az consequentiaja, én nem tudtam vagy nem akartam az en eszemmel élni, de ö Kglme tudott volna a maga promotiojának meg nyeresire, de ez eppen carnalis Opinio, midön valaki csak a secunda causat forgatya, de nem tudja vagj nem akarja a prima causat consideralni, [...] az ilyen opiniot mind a tellyes Szent Irás, mind Szelyes ez világon minden országokban Respublicákban, csaknem mindennap szemlátomást történő példák egészlen evertálják, mert ha annak az en Atyámfiának nem csak az én vékony eszem s experientiám, hanem néhai Idvezült nagj emlékezetű Bethlen Miklós Urnak incomparabilis bölcsessége let volna is akit ha az Isteni Decretum Ö Kglme nem akarta volna promovealni, a mint engemet nem akart minden eszi, elméje bölcsesége akaratja szorgalmatossága faracsaga mellett a porban sarban maradot volna.⁷⁰

Noha Cserei nem egy adott Bethlen-textusra utal, hanem a kancellár egész életpályájára, elképzelhető, hogy a kódex másolásának, vagy legalább olvasásának friss emléke élt benne, s éppen ezért választotta exemplumként a kancellár életútját. Az sem elhanyagolandó tény, hogy 1740-es és 1741-es könyvjegyzékein Bethlen Miklós nem jelenik meg, csupán Bethlen János és Farkas, akiknek a munkáit sokkal korábban megszerezte; ezek már az 1709-es könyvjegyzéken is szerepelnek. Az 1747. augusztus 10-én Bethlen Miklóstra tett utalás, akárcsak a *Columba Noe* kritizálása azt sejteti, hogy 1741 után, legkésőbb 1747 folyamán juthatott hozzá a Bethlen-kódexhez. Ennek provenienciáját tekintve még kevesebbet tudunk. Árva Bethlen Kata 1747. február 14-én kelt levelében Cserei segítségét, pontosabban tanácsát kérte egy jogorvoslati ügyben, és kilátásba helyezte, hogy amennyiben Cserei segít rajta, hálája nem marad el.⁷¹ Ha Cserei kölcsönkérte volna másolás végett Árva Bethlen Kata Bethlen-kódexét, 1747. augusztus 10-éig ha nem is másolta le, de átolvashatta. Mivel Árva Bethlen Kata példánya megsemmisült

69 A kézirat lelőhelye: Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 1866.

70 Cserej Mihály *Apológiája Anno 1747 10. Aug. Aetatis suae Anno 80*, 1r. A kézirat lelőhelye: Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 840.

71 „Ezek iránt ha Kegyelmed jó tanácsával éltethetne, kedvesen vészem a Kegyelmed jó akaratját, s meg igyekezem Kegyelmednek szolgálni.” *Széki gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759*, kiad. SzÁDECZKY Lajos, I-II, Bp., Grill Udvari Könyvesbolt, 1922, 337.

1849-ben, Cserei fennmaradt másolatával már nem vethető össze. Cserei Bod Péterrel folytatott levelezése⁷² is további lehetséges támpontokat ad egy ilyen elképzeléshez, miszerint Cserei másolata az Árva Bethlen Kata könyvtárából származó Bethlen-kódex alapján készült. Ha e variáns létrejöttét 1747 körülre datáljuk is, a legkorábbi ma ismert másolata Bethlen Miklós szövegeinek. Mindazáltal ennek a megállapításnak számomra nem textológiai, hanem a szövegek használatáról referáló írásantropológiai jelentősége van.

III. 2. Felhasználók és nyilvánosságok

A *belső és külső felhasználók* tipológiájának bevezetése indokoltta teszi a *kézírtos nyilvánosság* *belső* és *külső* átfedést mutató, mégis disztíngválható dimenzióinak az elkülönítését. Diakrón nézetben, a kéziratok sorsának lehetséges rekonstrukciója alapján kijelenthető, hogy kezdetben egy szűk családi, esetleg rokoni kapcsolathálót betagozó *belső kézírtos nyilvánosság* létezett. Azonban a kéziratok használatával és reduplikációjával, továbbá az azt fenntartó és éltető társadalmi interakció diverzifikálása következtében a hozzáférhetőség olyan mértékben átalakult, hogy a családi-rokoni kötelék privilegizált tagjain túlmenően olyan kívülállók is hozzáférést nyertek a szövegekhez, akik egy *külső kézírtos nyilvánosság* kereteiben használták azokat tovább növelve, sőt lassanként átalakítva ezt a nyilvánosságot. Ez vezetett a nyomtatott nyilvánosság létrejöttéhez 1858-cal kezdődően. A *belső kézírtos nyilvánosság*ból a nyomtatott nyilvánosságba vezető folyamatot a *kézírtos publikáció* (scribal publication)⁷³ ténye és korpusza segítette elő. A Bethlen-kódexként definiált másolatok, amelyek soha nem egyetlen Bethlen-szöveget, hanem az életmű legfontosabb szövegeinek lemásolt válogatását adják, megszerkesztettségüknel, kivitelezésüknel (pl. könyvkötés, formátum, tulajdonos feltüntetése vagy ex librisszel való ellátása) fogva lefedik a *kézírtos publikáció* fogalmát, és a további szöveghagyományozódás meghatározó elemei és forrásai lesznek. Egy-egy Bethlen-kódex olyan nagy terjedelmű, változatos műfajú és nyelvű szövegválogatást tett közzé, amelyet azóta egyetlen nyomtatott kiadás sem tudott megközelíteni.

A *külső kézírtos nyilvánosság* létrejöttében meghatározó szerepük volt a családi és rokoni, familiáris írástudók (secretariusok, alumnusok, udvari prédikátorok) jelenlétének, akik a családi-rokoni bizalmi viszonyhoz hasonló privilegizált státus révén hozzáférhettek ezekhez a szövegekhez.⁷⁴ A privát családi használatból, azaz a *belső*

72 A levél kiadva: Bod Péter, *Magyar Athenas*, kiad. TORDA István, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó), 461–464.

73 A kérdés tárgyalásában alapvető szakirodalom: Harold LOVE, *The Culture and Commerce of Texts: Scribal Publication in Seventeenth-Century England*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1998. További szakirodalom: David HALL, *Scribal Publication in Seventeenth-Century New England*, American Antiquarian Society, 115(2006), 29–80; Richard, SERJEANTSON, Thomas, WOOLFORD, *The Scribal Publication of a Printed Book*, *The Library*, 10(2009), 119–156; VERWEIJ, i. m., 37–49. A kérdéskör magyar applikációira magam is utaltam: TÓTH, *Kézírtos nyilvánosság... i. m.*, 634–635.

74 Teleki Mihály bizalmi embere, az írástudó Cserei Mihály említi, hogy Kemény János kézírtos történeti munkáját Teleki udvarában olvasta. Vö. CSEREI 1852, 4.

kézírtos nyilvánosságból egy külső kézírtos nyilvánosság felé irányították e szövegeket és variánsaikat azok a belső felhasználók is, akik történeti vagy irodalmi érdeklődésük, illetve egy sajátos főúri bibliofília jegyében gyűjtötték ezeket. Az sem mellékes tény, hogy haláluk után gyakran az általuk patronált intézményekre hagyták kézírataikat, ahol ezek a használat révén újabb nyilvánosságot nyerhettek. Bethlen Imréné Gyulay Klára a székelyudvarhelyi református gimnáziumra hagyta könyveit, melynek főgondnoka férje, Bethlen Imre volt. Árva Bethlen Kata pedig a Bethlenek és Telekiek által patronált nagyenyedi kollégiumra hagyta könyvtárát. Kata férje, Teleki József a kollégium főgondnoka volt. Az adományok közt mindkét esetben Bethlen-kódexek is voltak. Az adományok jelentősége nemcsak abban áll, hogy a kollégiumi könyvtárakban hozzáférhetővé váltak e művek, hanem az is, hogy bekerültek egy sajátos íráshasználati (szub)kultúrába, ahol a másolás, a sokszorosítás, a kézírtos szöveghasználat mindennapos volt az elit írástudónak számító képzett diákság körében. Ez nagymértékben járult hozzá a szövegek újszerű használatához és az újabb variánsok kialakításához.⁷⁵

A belső családi kézírtos nyilvánosságból a publikus kézírtos nyilvánosságba való átmenet Teleki Sámuel felvilágosult könyvtári programjában kulminál. Teleki publikus intézményt hozott létre, amelyben műgonddal összeválogatott, katalógussal ellátott, rendszerezett kézírtos és nyomtatott könyvkorpuszt tett hozzáférhetővé az olvasók számára. Az ily módon létrehozott intézményben a Bethlen-szövegek használata a családi-rokoni belső nyilvánossághoz mérten nagyobb, és szöveghasználati habitusát, motivációját tekintve változatosabb felhasználói-befogadói réteg számára válhatott elérhetővé. Az 1740–1750-es évek után tehát a Bethlen család és rokonai köre által tett adományok révén, nem beszélve Teleki Sámuel új könyvtár- és olvasásprogramjának gyökeres változást hozó hatásáról, a *külső kézírtos nyilvánosság* nagyobb, de a kutatás számára kevésbé áttekinthető korpuszt generált. A belső kézírtos nyilvánosságban a társadalmi interakció, a házassági, rokoni, baráti kötelékek, vagy más közös vállalkozások dokumentálható története felől a szövegek mozgása, másolása, tehát használata is követhetőbb, sőt bizonyos mértékben rekonstruálható volt. A 18. század végén a professzionális olvasók, a történetírói szándéktól irányított tudatos kéziratgyűjtők⁷⁶ (pl. Benkő József, Aranka György) megjelenésével a szövegvariánsok bizonyos textológiai-filológia megfontolások alapján megsokszorozódnak. A másolat nyomtatott változatokat imitáló gondozása, lábjegyzetek vagy bevezető hozzáillesztése a másolt szöveghez a *kézírtos publikációkat* a tudományos kiadványokkal rokonítja.

A belső és külső nyilvánosságok alapján a felhasználók profilja is leírható. Nem feltétlenül merev tipologizálást javaslok, csupán a szöveghasználat lehetséges modalitásaira utalok. A belső felhasználó gyakran érzelmi motiváltságú szöveghasznála-

75 HALL, i. m., 35; Tóth, *Kézírtos nyilvánosság... i. m.*, 632–633.

76 Olyan történészi és filológusi kompetenciákkal rendelkező művelt írástudóra utalok, mint a *De rerum natura* kéziratát felhajtó Poggio Bracciolini. Vö. Stephen GREENBLATT, *The Swerve: How the World Became Modern*, New York–London, Norton, 2011.

tát magánéleti vagy családtörténeti, esetleg felekezeti elfogultságok határozzák meg. A szöveghez gyakran amatőrként viszonyul, valós vagy szimbolikus értéket tulajdonít neki, így a szöveg (meg)őrzése legalább annyira fontos cél mint értelmezése. A külső felhasználó kevésbé érzelmi alapon fordul a szöveghez. Bár felekezeti vagy más típusú elfogultság jellemezheti, gyakran képzett olvasóként, történet- vagy szépírói ambíciók jegyében használja szöveget, a kegyeletteljes megőrzés aktusa helyett fontosabb számára az interpretáció. E tipologizálás nyilvánvalóan túl merev és leegyszerűsítő, hiszen a familiáris írástudó – még ha külső szöveghasználónak tekinthető is – mégiscsak kiszolgáltatott olyan elfogultságoknak, amely a belső felhasználókat jellemzi. A képzett történetírói szenvedélytől vezetett, sőt bibliofil belső szöveghasználók viszont épp annyira professzionális olvasói és értelmezői a szövegeknek, mint a kútfőket kutató történetírás képviselői.

III. 3. A szerző válaszol...

A fentiekben rekonstruált kéziratosszöveghasználati modell minden esetlegessége ellenére is kirajzolja a Bethlen-szövegek disszeminációjának és használatának lehetséges és valószínű folyamatát. Mivel maga Bethlen Miklós is szöveghasználóként szinte azonos kéziratosszöveghasználatban élt és alkotott, fontos ellenőrizni, hogy emlékiratának (szöveghasználati) utóéletére vonatkozó sokrétű megjegyzései mennyiben cáfolják vagy igazolják az általam rekonstruált modellt.

Mindenekelőtt fontos felismerni, hogy önéletírásának bevezetőjében rendkívül komplex használati módot jelölt meg a mű számára, mely használat magába foglalta a kéziratosszöveg olvasást és terjesztést, a latinra való fordítást, végül a nyomtatást.⁷⁷ A szöveghasználati modalitások és ezek sorrendje Bethlen esetében egyenértékű relevanciával bír. Két alkalommal is megjelöli feleségét és Józsefet az emlékirat fő címzettjeinek,⁷⁸ így tehát létrehozza a *belső felhasználók* privilegizált körét, a kéziratosszöveg médiumú emlékiratot egy *belső nyilvánosság*hoz rendeli. Ez alapvetően minden privát jellegű kézirat esetében elmondható. Bethlen viszont továbbmegy, és a potenciális olvasók körét, Júlia és József címzettekhez képest árnyaltan bővíti, hiszen „az én maradékom s házam” bár továbbra is a belső nyilvánosságban kap helyet, mégis ide értendő a kora újkori teljes család, rokonok, familiárisok, belső bizalmi emberek. Vagyis, bár címzettként a feleségét és fiát jelölte meg, vejét, Teleki Sándort, unokáját, Bethlen Istvánt, és a lányai házassága következtében a Kemény, Gyulay, Rhédei és Wesselényi névvel továbbbővülő Bethlen-leszármazottakat is szövege belső felhasználóinak nyilvánította. Továbbá ide sorolta a Sámuel mostohaöccse ágán leszármazó, a kancellár kultuszát ápoló Bethleneket is. Az „én maradékom” belső felhasználói köre valójában szöveghasználati utasítást is kap, hiszen a kancellár *apológia*ként, *testamentum*ként és *instructio*ként hagyta rájuk a szöveget, melynek funkciója: „Azért ez az írás legyen fegyver, pajzs helyén nálok, mellyel oltalmazza magokat, nem engemet, és az emberek száját dug-

77 BETHLEN 1980, 406–407.

78 Uo., 407 és 483.

ják bé véle, vagy ha azt végbe nem vihetik, legalább vigasztalják magokat véle és a hazug világot ne vessék.”⁷⁹

Bethlen nemcsak a szöveghasználat funkcióit és céljait jelöli ki, hanem a belső felhasználó profilját is felvázolja, hiszen mindazok, akik a fenti célokra használják, és ekként olvassák a szöveget a belső felhasználónak azt a típusát testesítik meg, aki, a fenti leírásom értelmében bizonyos személyes elfogultságok jegyében és erőteljesen érzelmi alapon viszonyul a szöveghez. Bethlen saját felhasználói tapasztalatára hagyatkozik,⁸⁰ s előre látja műve jövőbeli hagyományozódását a kéziratos nyilvánosságban, amikor a külső felhasználókra is kitér, illetve szövegének a kéziratos nyilvánosságból a nyomtatottba való átmenetét is reflektálja:

Nem is kívánom én, hogy a világra kibocsássák ezt az írást, mert nékem semmit nem használnak, s talán magoknak ártanak véle. Sőt sok emberrel se közöljék, nisi ob gravissimas causas, ha tudós, jámbor vallásunkon való emberekkel; és ha azok úgy ítélik, hogy az Isten dűcsősége és a reformata evangelica ecclesia épületi élémozdittatik közönségessé tétele vagy kibocsátása által; és ha nékik veszedelmek, bosszúságok és az én nevemnek megcsúfoltatása és abból ömagoknak megszomorodása nem következik belőle, melyben jól megnézzék az üdőt, állapotot és az embereket. Így, mondom, ha igen jó, tudós ember deákra fordítja s kibocsátja, lássák ő dolgok; mert ebben énérettem semmit se cselekedjenek, minthogy én is ezt nem annyira magamért, mint őérettek és posteritásért írtam.⁸¹

Bethlen világos distinkciókat tesz. Míg „az én maradékom s házam” a belső felhasználók körét és típusát fedi le, addig a „tudós, jámbor vallásunkon való emberek” (pl. Bod Péter vagy Cserei Mihály) kitétellel a *külső felhasználó* típusára utal, mely felhasználó profiljában ott van szakszerű olvasáshoz, fordításhoz, másoláshoz szükséges kompetenciák birtoklása, de a felekezeti elfogultság is. Végül a „posteritás” vagy más helyeken a „dolgokat nem tudó maradék vagy világ” azokra az olvasókra utal, akik semmilyen kapcsolatban nem állnak a Bethlen családdal – esetleg a latinra fordított vagy nyomtatott verziók olvasóira, netán a majdani, felekezeti elfogultságoktól sem vezetett „semleges” olvasókra utal. Bethlen utasításai a mű kéziratos felhasználására, majd egy elit írástudók által elkészítendő nyomtatott és fordított szövegváltozat létrehozására vonatkoznak, tehát arra utalnak, hogy világosan értette a kéziratos és nyomtatott médiumú szövegek eltérő társadalmi használatát és következményeit. Továbbá arra, hogy egyetlen percig sem tévesztette szem elől a *belső és külső kéziratos nyilvánosság és felhasználók* jelentőségét saját életművének megőrzésében és sokrétű használatában.

79 Uo., 406.

80 Kemény János emlékirata nagy valószínűséggel a kéziratosságban hasonló utat járt be, mint az itt bemutatott rekonstrukció, sőt az sem lehetetlen, hogy Bethlen Miklós is a fentiekben leírt módon utakon nyerhetett hozzáférést a fejedelem emlékiratához.

81 BETHLEN 1980, 406–407.

IV. Összegzés: 150 év magány?!

Dolgozatomat az a két éves „terepmunka” tette lehetővé, amely során számos magyarországi és erdélyi gyűjteményt felkerestem Bethlen-szövegek másolatai után kutatva. A megtalált, újra beazonosított szövegek korpuszából (22 példány) csak azokat a szövegvariánsokat tudtam bevonni vizsgálatomba, amelyek a szöveghasználat hiteles „jegyeit” magukon viselték. Ezek alapján egy valószínű *használati praxist* próbáltam rekonstruálni, melyben a *külső* és *belső felhasználók* körét, illetve *külső* és *belső nyilvánosságait* egy speciális kéziratos kultúra 150 éves (1710–1858/1860) kontextusában értelmeztem újra. Azt értettem meg, hogy a Bethlen-kódex mint szövegtípus és *kéziratos publikáció* a főúri íráshasználat, bibliofília és patronátus keretei között nemcsak a Bethlen-szövegek disszeminációját biztosította, hanem e szövegek használatát is. Biztosította továbbá a *belső használat nyilvánosságából* a *külső nyilvánosságig* való elmozdulást, mely elmozdulást végül a *nyomtatott nyilvánosságba* való megérkezés (1858/1860) zárt le. Ez a komplex szöveghasználat olvasatomban a *kéziratos irodalmi nyilvánosságban végbemenő Bethlen-recepció* folyamatát jeleníti meg, a litterae sajátos társadalmi, kulturális és irodalmi intézményeket nélkülöző diakrón nézetében. Bethlen szövegeinek ez a *kéziratos recepciója* legalább annyira fontos, mint az 1858/1860-al kezdődő hagyományos recepciótörténet. Döbbenetes viszont felismerni, hogy az 1710. január 23. és 1860 közötti százötven év még mindig nem részesült a régi magyar irodalomtörténet-írás érdembeli szakmai figyelmében. Olyan ez, mint egy második, szintén jogtalanul Bethlen Miklósról szabott büntetés. Csakhogy ezúttal erről elsősorban mi, a *posteritas* tehetünk.

Függelék

A Bethlen-kódexek és a Bethlen Miklós élete leírása magától másolati példányai

Kódexek

- 1) *Nehai meltosagos erdélyi cancellarius groff B: Bethlen Miklos életénél írása*, 744 f., Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, Ms. U. 1029/A–G [1756 előtti másolat]
- 2) *Josephi Comitis Kemény Collectio major manuscriptorum historicorum*, Tomus XIII, 341 f., Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, Mss KJ 313–317 [19. századi másolatok]
- 3) *Josephi Comitis Kemény Collectio major manuscriptorum historicorum*, Tomus XVII, 297 f., Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, Mss KJ 322–328 [19. századi másolatok; az élettörténetet ez a gyűjtemény nem tartalmazza.]
- 4) *Gróf Bethlen Miklós élete*, 745 f., Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 2289 [19. századi másolat]
- 5) *Bethlen Miklós gróf Önéletírása*, 390 f., Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 136 [1802 előtt készült másolat]

- 6) *Bethlen Miklós gróf Önéletírása 1674–1710*, 550 f., Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 135 [18. századi csonka másolat, az élettörténetnek csupán a második könyvét tartalmazza.]
- 7) *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*, Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 1151 [19. századi másolat]
- 8) *Sudores et cruces* [...], 187 f., Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 137 [1770 előtti másolat, de az élettörténetet nem tartalmazza.]
- 9) *Bethlen Miklós élete leírása magától*, 1499 f., Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, THq7 [18. századi másolat]
- 10) *Bethlen Miklós élete leírása magától*, 914 f., Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, 1071 [18. századi másolat]
- 11) *Bethlen Miklós élete*, 648 f., Kolozsvár, Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, fond 928, 543 [18. századi másolat]
- 12) *Élete le írása Magatol Ab anno 1642 usqve 1710*, 554 f., Bp., Petöfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, V 3833 [18. századi másolat]
- 13) *Gróff Bethlen Miklós élete leírása magáról. 1642–1716*, 585 f., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, Kt. 95 [18. század végi másolat]
- 14) *Bethlen Miklós önéletírása I–II*, 1500 f., Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms. 301/1–2 [18. századi másolat]
- 15) *G. B. Bethlen Miklos Elete*, 364 f., Bp, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 2082 [1805-ös másolat]

Másolatok

- 1) *Groff Bethlen Miklós nemes Erdély Országa Fő Cancellariussanak sok viszontagsággal telyes Élete maga által lett le írásából egyben szedegedett Erdélyi Historiat illető nevezetes Dolgok*, 1098 f., Nagyszeben, Román Állami Levéltár Szeben Megyei Igazgatósága, Fondul Manuscrise, II. 762 [18. századi másolat, töredék, amely az *Elöljáró beszéd* elhagyja, és csupán az 1674-es évvel indul.]
- 2) *Bethlen Nikolaus graf. Selbstbiographie*, 585 f., Nagyszeben, Állami Levéltár, Bruken-thal-gyűjtemény A1–5, 129 (régí jelzet: ms. 1642) [18. századi másolat, csupán az élettörténetet tartalmazza, az *Elöljáró beszéd* hiányzik belőle.]
- 3) *Bethlen Miklós, Élete magától igazán iratott kit az Isten tud*, 719 f., Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, Ms. R. 1029 [19. századi másolat]
- 4) *Bethlen Miklós önéletírása*, 481 f., Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms. 11.156/1 [18. századi másolat]
- 5) *Mikó Ferenc naplója*, 257 f., Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 867. [18. századi másolat, hiányzik belőle az *Elöljáró beszéd*, illetve az élettörténet legelejéről másfél foliónyi szöveg.]
- 6) *Grof Bethlen Miklos élete leírása magától*, 600 f., Szeged, Egyetemi Könyvtár, Régi Könyvek Tára, Ms. 1900 [18. századi másolat]
- 7) *Bethlen Miklós életének és az alatt történt dolgok le-írása önnön magától 1710, I–II*, 680 f., Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattára, MS 149 (régí jelzet: 37/1–2) [18. századi másolat]